

Hüse Lajos

HOGYAN REAGÁLHAT A SZOCIÁLIS MUNKA A TELEPÜLÉSI SZINTŰ DEPRIVÁCIÓ KÖVETKEZMÉNYEIRE?

A társadalomtudományokban a depriváció a szegénység megértésének egyik kulcsfogalma. Ebben nem a jövedelmi viszonyokat vizsgáljuk – például amikor meghatározunk egy konkrét jövedelemszintet, amelynél kevesebből élők szegénynek számítanak (létminimum) –, hanem azt, hogy a család képes-e biztosítani bármiből azokat a javakat, amelyeket az adott társadalomban a boldogulás szempontjából fontosnak tartanak. Aki ezektől a javaktól megfosztott, azt tekintjük deprivátnak.¹ Bokor Ágnes hangsúlyozza, hogy a deprivációban nem az alapvető javak hiánya dominál, mint a szegénység egyéb megközelítéseiben, hanem a társadalom többsége számára biztosított anyagi és szimbolikus javaktól való megfosztottság.² Így ide tartozik az anyagi és pénzügyi forrásoktól való megfosztottságon túl a lakóköörülmények, az egészség, a kultúra, illetve akár a társas kapcsolatok vagy az érzelmek terén megélt hiány is.³

Amennyiben kicsit boncolgatjuk ezt a fogalmat, különféle mechanizmusokat tárhatunk fel a depriváció hátterében. Ezeknek csak egyike az, hogy a családfenntartók bármilyen forrásból származó jövedelme olyan alacsony, hogy mondjuk nem tudnak saját gépkocsit vásárolni vagy fenntartani. Ennek a gépjármű nélküli családnak az esélye arra, hogy kieszen fontos szolgáltatásokból (pl. egészségügyi szakellátás, hivatali ügyintézés, kulturális intézmények kínálata), vagy ne részesülhessen fontos választásokból (az olcsóbb kínálattal rendelkező

1 TOWNSEND, Peter: *Poverty in the United Kingdom. A survey of household resources and standards of living*, Harmondsworth, Penguin, 1979.

2 BOKOR Ágnes: *Szegénység a mai Magyarországon*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1985.

3 CROUGHS, W.: The Influence of Emotional Deprivation on Growth and Behaviour, in STOELINGA, G.B.A. – VAN DER WERFF TEN BOSCH, J. J. (eds.): *Normal and Abnormal Development of Brain and Behaviour*, Dordrecht, Springer, *Boerhaave Series for Postgraduate Medical Education* 6, 1971, 271–283.

boltban vásároljon, válogasson oktatási intézmények között, keressen a képességeihez és szükségleteihez jobban illeszkedő munkahelyet, térben kiterjedtebb kapcsolati hálót (ápolhasson intenzíven) radikálisan különbözik, ha a család a fővárosban, az intézmények és hivatalok széles kínálatát biztosító nagyobb városban vagy kistéleplésen él. Az sem mindegy, hogy a kistéleplés hol és hogyan helyezkedik el a földrajzi és infrastrukturális térben: a munkahelyekhez és társadalmi szolgáltatásokhoz közel, azokhoz minőségi úthálózzal, megfelelő közösségi közlekedéssel jól bekötvé, vagy mindezek-től távoli külső-belső perifériákon, rossz úthálózat végén, csak mutatóban létező, az életritmushoz nem jól igazodó közösségi közlekedéssel ellátva.⁴ Vegyük észre, hogy a különböző lakóhelyen élő, azonosan elégtelen jövedelemszintű családok életminősége közti különbség elsősorban nem a szociális háló minőségéből fakad, hanem egyszerűen abból, hogy egy országon belül kialakulhatnak nagy területi különbségek úgy a gazdaság szerkezetben, mint a közszolgáltatásokban. Ezen belül pedig minél nagyobb egy település, annál valószínűbb, hogy egy adott kínálat létezik, sőt, még választani is lehet, és fordítva, minél kisebb a település, annál valószínűbb, hogy több lényeges közszolgáltatás sincsen már jelen a közigazgatási határokon belül (pl. nincs óvoda, iskola), vagy csak nagyon limitált módon van jelen (pl. házi orvosi rendelés hetente 2 órában, a KSH által mért átlagos kiskereskedelmi árak másfélszeresén árusító egyetlen kisbolt, a legtöbb végzettségnek és képzettségnek semmilyen pozíciót nem kínáló munkaerőpiac). Vagyis a két dimenzió, a területi gazdasági-társadalmi különbségek és a település nagyság együttesen hatnak az ott élő családok életesélyeire. Nagyon egyszerűen fogalmazva: még a létminimum alatt is kedvezőbb az élet Veszprémben, mint Ózdon (területi különbség), és kedvezőbb Ózdon, mint Várhatócon (település nagyság). Kitérve az alacsony jövedelem bővületéből: számos olyan élethelyzet van, amely deprivációba rántja a jó jövedelmű családokat is, ha „nem megfelelő” településen élnek, gondoljunk csak az idős szülők gondozásával megjelenő szükségletekre vagy arra a komplex helyzetre, amely egy fogyatékkal élő gyermek születésével nyílik rá a családra.

Ebben a tanulmányban a települési szintű depriváción tehát nem azt értem, hogy az adott településen arányában sok deprivált család él, hanem azt, hogy a település földrajzi elhelyezkedéséből adódóan az itt élő családok deprivációját kialakító mechanizmusokhoz több olyan dimenzió is kapcsolódik, amely jobb helyzetű településeken nem, vagy csak enyhén hat.

Beluszki Pál és Sikos T. Tamás hat évtizedet felölelő, 27 mutatóra kiterjedő adatbázis alapján határozta meg a modern Magyarország falutípusait. Ennek során megállapították, hogy 1945 után háromszor változtak meg a falvak differenciálódásának

4 A rossz tömegközlekedési viszonyokkal jellemezhető kistélepléseken ma már általános, hogy van egy-két ember, aki megélhetési forrásként utaztat feketén magántulajdonú gépkocsijával. Egy konkrét település példáján érzékeltetve: jelenleg (2024) egy régiós ellátást biztosító kórházba (110 km) az út átlagosan 40 ezer forintba kerül, a járási székhely (17 km) olcsóbb boltjait célzó bevásárlás fuvardíja 4-5 ezer forint, a szomszédos településen (4 km) lévő dohányboltba való fuvarozásért 1000 forintot is elkérnek. Ezek az uzsorajellegű kiadások a családok adósságait folyamatosan növelik. Hozzá kell tenni: a legtöbb közszolgáltatás – fodrász, nagyobb boltok, ruhaüzlet, kormányablak, éttermek – legközelebb a járási székhelyen érhető el a település lakossága számára.

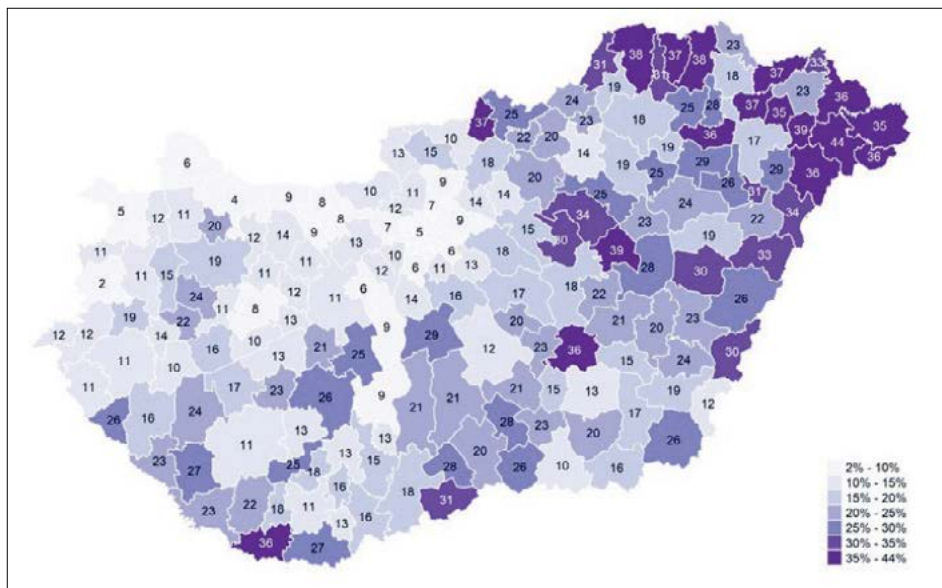
okai. Először a gazdasági szerepkör, a foglalkozási szerkezet és az ingázás mértéke volt meghatározó, majd a rendszerváltás előtti évtizedekben a falvak mérete, a dinamikusabb városi központokhoz való közelsége és a szolgáltatások színvonala, a rendszerváltás után pedig a munkaerőpiaci helyzet, a vállalkozások gyakorisága és a lakosság vagyoni helyzete határozta meg alapvetően a falu helyzetét. A szerzők hét falutípust azonosítottak be, többek között a „rossz piaci helyzetű, fogyó népességű, hátrányos helyzetű, torzult demográfiai szerkezetű kislefalu” típusát.⁵ Amennyiben a neves geográfusok szempontjait kiegészítjük a szociális munka szempontjával is, akkor láthatóvá válik egy olyan falutípus is, amely a „kislefalu” kategóriájába egészen biztosan nem fér bele, hiszen adott esetben akár 2000 főt meghaladó lakosságszámmal rendelkezik (Tiszabó, Tiszabura, Pocsaj, Nyírmihálydi, Nyírkáta stb.), mégis nagyon rossz társadalmi és gazdasági mutatókkal rendelkezik. További anomáliaként megfigyelhető, hogy a felsorolt esetekben viszonylag közel találhatók széles és jól rétegzett munkaerőpiaci kínálattal rendelkező, közszolgáltatásokat tekintve térségi szerepükben erős városok (Szolnok, Karcag, Kunhegyes, Debrecen, Nyírbátor, Mátészalka), de ez a közelség mégsem erősíti az említett községek helyzetét.

Egy másik megközelítés alapján Csizmady Adrienne és munkatársai kimutatták, hogy a társadalomba kevésbé integrált csoportok egyre erőteljesebben különülnek el a kedvezőtlenebb adottságú vidéki, falusias területeken.⁶ Mára kialakult egy erősen dezintegrált településekből álló, sajátos térbeli megoszlású településcsoport,⁷ amelyet nem csupán az olyan statisztikai adatok alapján készített Magyarország-térképeken lehet megfigyelni, mint a hazai közállapotokat rendszeresen monitorozó Társadalmi Riport 2022-es kötetében megjelent relatív jövedelmi szegénységi megoszlást bemutató térkép (1. ábra), hanem a hazai viszonylatokban egyedülálló, leszakadó kistelepüléseket célzó, jelenleg 29 konzorciumi partnerrel együttműködésben zajló Felzárkózó Települések program 300 kiválasztott településének térképén is (2. ábra).

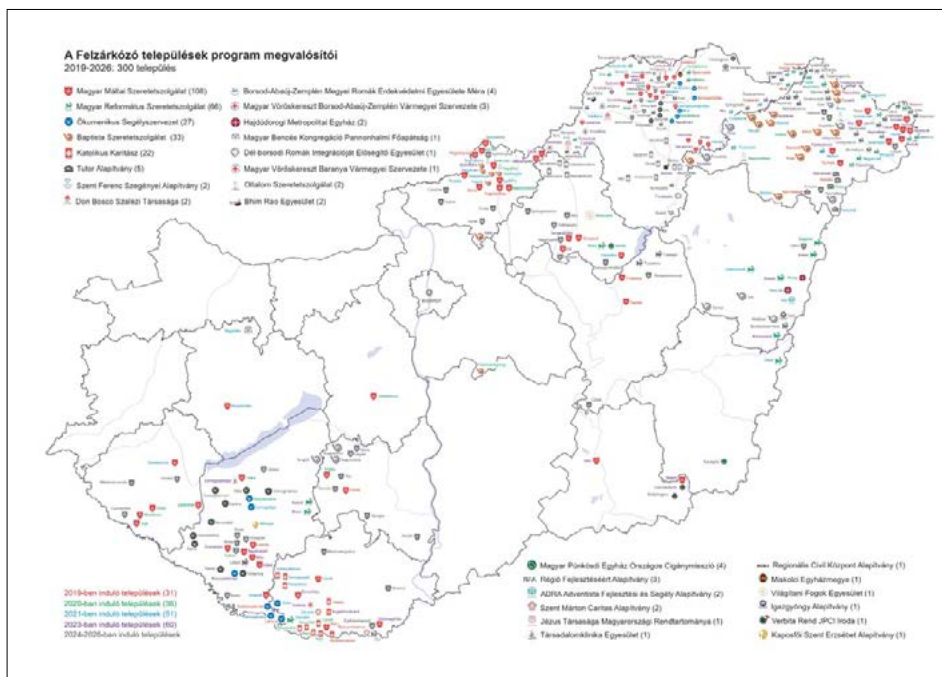
5 BELUSZKI Pál – SIKOS T. Tamás (szerk.): *Változó falvaink. Tizenkét falurajz Kercaszomortól Nyírkarászig*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2011.

6 CSIZMADY Adrienne – CSURGÓ Bernadett – KOVÁCH Imre – MEGYESI Boldizsár: Területiség és társadalmi integráció, in KOVÁCH Imre (szerk.): *Társadalmi integráció*, Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet – Belvedere Meridionale Kiadó, 2017, 183–213.

7 VIRÁG Tünde: Szegények a kistelepülések fogságában – a szociálpolitika mindennapi gyakorlata egy hátrányos helyzetű térség településein, *Esély*, 20. évfolyam, 2009/4, 38–54.

1. ábra. Relatív jövedelmi szegénységben élők aránya járásonként (%). Forrás: Tátrai, 2022⁸.

2. ábra. A Felzárkózó Települések program települései és megvalósítói. Forrás: fete.hu

8 TÁTRAI Annamária: Magyarország szegénységi térképe, in KOLOSI Tamás – SZELÉNYI Iván – TÓTH István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2022*, Budapest, TÁRKI Társadalomkutatási Intézet Zrt., 2022, 261–282.

Erős sejtést tudunk megfogalmazni – az analitikus bizonyítás még várat magára –, hogy a települési szintű depriváció egymással időnként összefonódó, máskor elkülönülten jelentkező tényezők következménye, és az így létrejövő élettereknek legalább négy típusa van:

1. *A fogyó népességű kisfalvak.* Ezek a határmenti vagy belső periférián elhelyezkedő falvak előregedő és egyben fogyatkozó népességgel jellemezhetők, ebből fakadóan a lakossági szükségletek nem elég számosak, hogy fenntartsák a közszolgáltatások és a munkaerőpiaci pozíciók kínálatát.

2. *A zajló vagy már lezárult státuszcsere által érintett falvak.* A népesség számát tekintve széles spektrumon található települések, amelyeknek piacképes tudással rendelkező lakosság-része elhagyta/elhagyja a települést, és a helyükre deprivált családok költöztek/költöznek. A szelektív vándorlási folyamat hatását felerősíti a természetes szaporulat azon sajátossága, miszerint a szegényebb családokba több gyermek születik, így a település egyre gyorsuló népességcserét él át a társadalmi státuszok reprezentációját tekintve. Ott, ahol a szegénység etnikai formája van jelen, a folyamat felgyorsul az eredeti népességet alkotó családok kultúrsokkjá miatt.⁹ A lakossági szükségletek számosak ugyan, de a gazdasági szempontok felülírják a szociálpolitikai szempontokat (nem megfelelő kapacitással és a szükséges extra támogatás hiányával fenntartott intézmények, gyakran hiányzó intézmények), illetve a fogyasztási kereslet nem piacképes, a munkaerő-kínálat pedig nem üti meg az elvárások mércéjét, ezért ezek a települések elszakadnak a társadalomban alapvetőnek tekintett közszolgáltatásoktól és lehetőségektől.

3. *Gettósodó városi negyedek.* Különböző geneziszű¹⁰ városi területek, amelyek jellegzetessége az egyébként prosperáló város társadalmi-gazdasági szerkezetétől való többszempontú elhatárolódás.

4. *Leszakadó kis- és nagytérségek centrális városai.* A státuszcsere által érintett falvakhoz hasonló folyamatok által sújtott városok, amelyek nem csupán saját lakosságuk szükségleteire nem tudnak megfelelő válaszokat kínálni, de azt az elvárt szerepet sem töltik be, amelyet a jelenlegi társadalmi működés a városokra testál. Ez a szerepelégtelenség hatványozottan rontja a vonzáskörzet egyébként is leszakadó falvaiban élő lakosság életminőségét.

9 Nem minden státuszcsere egyben etnikai csere is, hiszen ha minimálisan kétmillió magyarországi szegénnyel számolunk (a közelmúltban ennél nagyobb, akár 3,5 milliós számítások mutattak rá az aktuális magyar valóságra), könnyen belátható, hogy ha a magyarországi cigányság egységesen szegény lenne (ami egyáltalán nem igaz), akkor is több lenne a nem cigány szegény Magyarországon. Ugyanakkor három régióban (Észak-Magyarország, Észak-Alföld, Dél-Magyarország) a hazai cigányság területi tömörülése olyan fokú, hogy bizonyos településeken, sőt kistérségekben a helyi társadalom roma többsége alakult ki. Itt a deprivációs mechanizmus minden egyéb dimenziója mellett a kirekesztés és kiilleszkedés mélyíti el az amúgy sem elhanyagolható társadalmi szakadékot.

10 Szocialista házigyárak terméke, mint a Miskolc nehéziparát lakhatási háttérrel ellátó Avás; a városszerkezettől kissé elkülönülő, sajátos lakásszerkezetű képződmény, mint az egykori laktanyából lett nyíregyházi Huszár/Guszev-telep; valaha meghatározó termelési ágak dolgozóinak viszonylagos jólétet biztosító közössége, mint a tatabányai Mésztelep vagy a pécsi Györgytelep (mindkettő bányásztelep volt).

A különbözőségek ellenére ezt a négy típust sok hasonlóság, sőt, talán azonosság is jellemzi. Legfőképpen elmondható, hogy a jövedelmi egyenlőtlenségek nagyok, és a közelmúlt munkaerőpiaci prosperitása ellenére is tovább nőttek, a merev társadalmi különbségekre erőteljes függőségi viszonyok települtek rá, valamint a legális és illegális hatalmi szereplők az egyenlőtlenségek fenntartásában és a status quo fenntartásában érdekeltek.¹¹ A függőségi viszonyok a szélsőségesen dezintegrálódott településeken odáig erősödhetnek, hogy az illegális hatalmi szereplők (uzsorások, drogkereskedők, futtatók lokális bűnszövetkezetei) a gazdasági és kriminális befolyásukat politikai befolyással is kiegészítik. Ahol ez megtörténik, az ott élők kitörési esélyei még elvi szinten is megsemmisülnek.

A települési szintű depriváció egyénre ható következményei

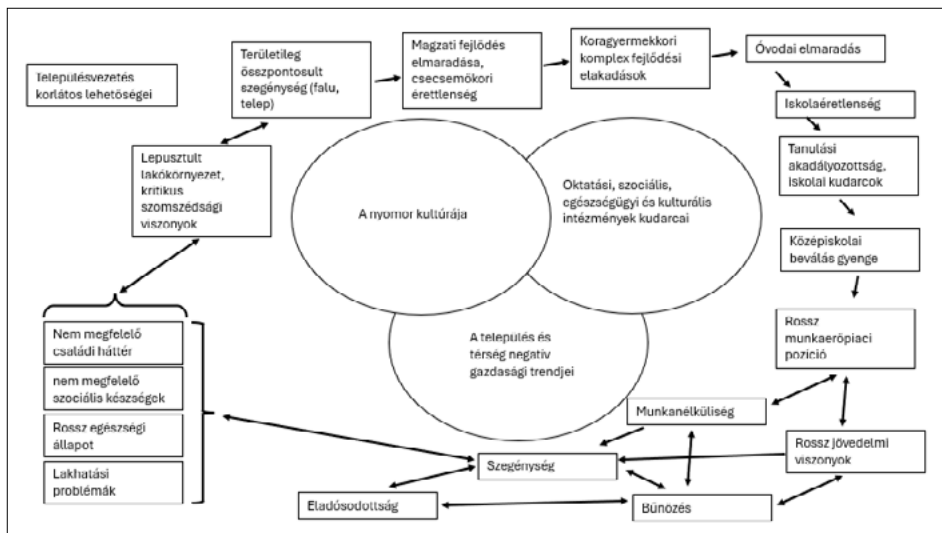
A fentiekben a probléma kereteinek felvázolásakor már előtűntek a települési szintű depriváció egyes következményei:

- » a helyi gazdaság szerkezet „elvékonyodása”, amelyet a gazdasági vérkeringéstől való eltávolodás okoz, és a helyi munkaerőpiaci kínálat elégtelensége; az alulképzettség, munkaképességek hiánya, motiválatlanság, alternatív megélhetési formák (uzsora, prostitúció, drogkereskedelem, tulajdon elleni bűncselekmények) erősödése súlyosbít;
- » a helyi közszolgáltatások hiánya vagy elégtelensége;
- » a távolabbi közszolgáltatások elérhetőségének fizikai és egyéb korlátai;
- » a választási lehetőségek hiánya;
- » az élet perspektíváinak beszűkülése, a szűkülő életközösség határain túli világ láthatatlanná válása;
- » a végzettséget szerzett fiatalok és a mobilis családok elvándorlása.

Következményről beszéltünk, de ezek valójában okok is. Hogy csak egyet említsünk, a helyi közszolgáltatások hiánya vagy elégtelensége egyszerre következménye a helyi fizetőképes kereslet csökkenésének, és oka az elvándorlásnak, amely tovább csökkenti a fizetőképes keresletet. A már említett Bokor Ágnes deprivációs ciklus modellje önerősítő körfolyamatok halmazaként ábrázolta a depriváció lakóhelyi, családi, gazdasági és egészségi dimenziójának egyes aspektusait, ahol lényegében minden ok egyben okozat is.¹² A jelenlegi Magyarországon tapasztalható települési szintű depriváció vizsgálatokor – illetőleg a terepi munka során – olyan szempontok is felmerültek, amelyek az eredeti modellben még nem kaptak szerepet (például a nyomor kultúrája vagy az idegrendszeri éretlenség és a hátrányos helyzet összefüggésének legfrissebb kutatási eredményei, melyeket lentebb kibontok), így ennek megfelelően egy alább közreadott munkamodell készült, hogy kifejezhető legyen ennek a bonyolult összefüggésrendszernek a leg-
alapvetőbb sémája (3. ábra).

11 CZIBERE Ibolya – KOVÁCH Imre: State Populism in Rural Hungary, *Rural Sociology*, 87. kötet, 2021/1, 1–25.

12 BOKOR: i. m.

3. ábra. A települési szintű deprivációs mechanizmus munkamodellje

A gyermek környezete – különösen, ha szegénységben nő fel – hosszan tartó hatással lehet későbbi életében elért sikerére. Minél nagyobb mértékben van kitéve gyermek a szegénységnek, annál nagyobb az esély arra, hogy felnőttkorban alulképzett és/vagy munkanélküli lesz, börtönbe kerüljön, illetve annál alacsonyabb felnőttkori jövedelemre számíthat. Etnikai jellemzőktől függetlenül az adatok azt mutatják, hogy a zord környezetnek való fokozott kitettség a tinédzserek terheességének magasabb arányát jelzi előre. A szegénység az élet minden területén súlyos károkat okoz a gyermekek mindennapjaiban és jövőjében, kezdve a fizikai és mentális egészséggel az iskolai pályafutáson át a szociális következményekig.¹³ A társadalomtudományos vizsgálódás mellett korán megjelentek a biológiai szempontok is. A nyomor negatív hatása a magzat testi fejlődésére régóta ismert, a modern, 3T mágneses rezonancia képalkotó vizsgálatok már az idegrendszeri fejlődésre gyakorolt hatásokat is feltárták. Egymástól független, nagymintás tanulmányokban állapítják meg, hogy az újszülött agya – különösen a prefrontális kéreg és a hippokampusz – annál fejletlenebb, minél alacsonyabb a család jövedelme, illetve minél szegényebb szomszédsági környezetbe születik (pl. szegregátumba). A prefrontális kéreg más funkciók mellett összefüggésbe hozható a viselkedéssel, a személyiséggel és a döntéshozattal, míg a hippokampusz részt vesz a tanulásban és a memóriakészségekben. Ezek tehát hosszú távon hátrányosan befolyásolják többek között a verbális képességek, a figyelem, a végrehajtó működés, a kognitív képességek, a munkamemória, az agyi feldolgozási sebesség, az epizodikus memória és az olvasási

13 MANDUCA, Robert – SAMPSON, ROBERT J.: Punishing and toxic neighborhood environments independently predict the intergenerational social mobility of black and white children, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 116. kötet, 2019/16, 7772–7777.

képesség szintjét.¹⁴ Másképpen fogalmazva: a nyomorba született gyermekek agyába már születéskor kódolva van, hogy ha nem éri el őket rendszeres és komplex fejlesztés, akkor az intézményes sikerességük (óvoda, iskola, munkahely) igen alacsony fokú lesz.

Ahhoz, hogy az intézmények kompenzálni tudják a státuszfüggő idegrendszeri hátrányokat, speciális tudásra, extra szakemberekre, lényegesen több forrásra és sajátos, „360 fokos” módszertanra lenne szükség. A hazai oktatási rendszerre azonban ennek éppen az ellenkezője igaz: a hátrányos családi körülmények közül érkező gyermekek egy erősen szegregált iskolarendszer keretei között alacsonyabb színvonalú oktatásban részesülnek. A leszakadó térségek leszakadó iskoláiban a kilátástalanság családi mintázatai, a kortárs csoport hatása és az alacsonyabb hatékonyságú pedagógusi munka (alulfinanszírozottság, vészes pedagógushiány, módszertani beszűkültség, tanári kudarcok, kiegészítés és motiválatlanság stb.) miatt immár évtizedes következmény, hogy a magyar iskolarendszer nem képes az esélyegyenlőséget biztosítani a gyermekek számára, a családi, veleszületett hátrányokat egy életre bebetonozza.¹⁵ A PISA vizsgálatok eredményei szerint a magyar iskolarendszer azok közé tartozik, amelyekben a legerősebb az összefüggés az iskolai tanulók társadalmi háttérének jellemzői és tanuláskoruk eredményessége között. 2018-ban Magyarországon volt a második legnagyobb mértékű a teszteredmények és a szociális helyzetet mérő mutató (ESCS index) közötti összefüggés. Az ezzel az összefüggéssel mérhető oktatási egyenlőtlenségek mértéke 2010 óta folyamatosan növekszik hazánkban.¹⁶ 2006 és 2019 között jelentős mértékben nőtt a különböző társadalmi helyzetű diákok iskolák közötti elkülönülése, és különösen az alacsony státuszú (az alsó jövedelmi ötödbe tartozó) diákok szegregációja erősödött. A szegregáció és a tanulói teljesítmények társadalmi státusz szerinti egyenlőtlenségei között erős az összefüggés: az erősebb a szegregációval jellemzett járásokban nagyobbak a teszteredmények társadalmi egyenlőtlenségei is.¹⁷ Az Országos Kompetenciamérés adatai is rámutatnak, hogy nem csak a mérési évek előrehaladtával (2010–2017 között), hanem a 6. és 10. évfolyamok közötti előrehaladása során is egyre erősebbé válik az esélyegyenlőtlenség.¹⁸

14 BLAIR, Clancy – RAVEN, C. Cybele: Poverty, Stress, and Brain Development: New Directions for Prevention and Intervention, *Academic Pediatrics*, 16. évfolyam, 2016/3, 30–36.; HAMZA, Eid Abo – TINDLE, Richard – PAWLAK, Simon – BEDEWY, Dalia – MOUSTAFA, Ahmed A.: The impact of poverty and socioeconomic status on brain, behaviour, and development: a unified framework, *Reviews in the Neurosciences*, 35. évfolyam, 2024/6, 597–617.; TAYLOR, Rita L., COOPER, Shelly R. – JACKSON, Joshua J. – BARCH, Deanna M.: Assessment of Neighborhood Poverty, Cognitive Function, and Prefrontal and Hippocampal Volumes in Children, *JAMA Netw Open*, 11. évfolyam, 2020/3, e2023774.; ROOS, Leslie L. – WALL-WIELER, Elizabeth – BORAM LEE, Janelle: Poverty and Early Childhood Outcomes, *Pediatrics*, 143. kötet, 2019/6, e20183426.

15 GIRÁN János – KARDOS Lajos: A cigány gyerekek iskolai sikertelenségének háttere, *Iskolakultúra*, 7. évfolyam, 1997/10, Melléklet, 1–3.; KERTESI Gábor – KÉZDI Gábor: Általános iskolai szegregáció, I. rész. Okok és következmények, *Közgazdasági Szemle*, 52. évfolyam, 2005/4, 317–355.

16 NAHALKA István – RADÓ Péter (szerk.): *Szükséges és lehetséges. Egy közösen megalkotott oktatáspolitikai koncepció*, Budapest, CKP Alapítvány a Tanszabadságért, 2024.

17 HERMANN Zoltán – KERTESI Gábor – VARGA Júlia: A teszteredmények társadalmi egyenlőtlensége és az általános iskolai szegregáció, *Közgazdasági Szemle*, 71. évfolyam, 2024/4, 353–378.

18 NAHALKA – RADÓ: i. m.

De nem csak az iskola működésének vizsgálata felől érdemes rápillantani az egyenlőtlen esélyek problémájára. Az egyes települések felerősödő kiszakadása a társadalom szövetéből és az ezeken a településeken akkumulálódó, kilátástalan családok sokasága ugyancsak erőteljesen rombolja a helyi iskolák és pedagógusok esélyét arra, hogy a mindenkori standardoknak megfelelő módon sikeresek legyenek. Ezzel a kör bezárul.

A nyomor nem kizárólag gazdasági kérdés, hiszen létezik egy erőteljes kulturális vonzata is. Oscar Lewis rámutatott, hogy a szegénység létrehozta az értékek és magatartások sajátos rendszerét. A szegénység kulturális viszonyaihoz rendeződött életkétségek biztosítják az egyének és családok számára a nyomor körülményeihez történő alkalmazkodást, a napi túlélést, sőt, egyfajta boldogságot is kínálnak. Ez a kultúra egyben akadályozza azt, hogy a körülmények javulása esetén az érintettek kilépjenek a szegénységből.¹⁹ A Covid előtti évek prosperáló hazai gazdaságában és jelentős munkaerő-kereslettel jellemzett időszakában megfigyelhető volt, hogy tömegével léptek be a nyílt munkaerőpiacra a szegény családok aktív korú munkavállalói. A 2010-es évek második felére (különösen a 2019-ben) csökkentek a jövedelmi egyenlőtlenések a foglalkozási csoportok között – igaz, ez részben azzal is magyarázható, hogy egyes értelmiségi csoportok relatív jövedelme ebben az időszakban csökkent.²⁰ Miközben ennek következtében a szegénységi mutatók (különösen a munkaszegénység²¹) jelentősen javultak, a terepi tapasztalat azt mutatja, hogy a szegény szomszédsági viszonyok között élő családok többsége nem volt képes kiaknázni a megnövekedett jövedelmet, hanem a nyomor kulturális bevésődésének megfelelően tékozló fogyasztásba kezdtek, sok esetben a tudatmódosító szerek helyi piacát erősítve.

A kultúra szoros kölcsönhatásban áll a nyelvvel. A korlátozott nyelvi kód fogalmát kidolgozó Bernstein szerint a különböző társadalmi rendszerek meghatározott nyelvi rendszereket konstruálnak, amelyek újra létrehozzák a társadalmi rendszert, például azáltal, hogy az ismereteket kidolgozott nyelvi kóddal átadó és számonkérő iskolában nyelvi hátrányt, sőt, nyelvi diszkriminációt szenvednek el a korlátozott kódot használó társadalmi csoportok gyermekei.²² A nyomor kultúrája azonban nem csak tanulási átvétellel öröklődik, hanem azáltal is, hogy nyomot hagy az agyszerkezet fejlődésén. A kutatók már hat hónapos gyerekeknél összefüggéseket találtak a nyelvi bemenet (hogyan szólnak hozzá, milyen beszélgetés veszi körbe őket) és az agy szerkezete között. Közvetlen ok-okozati összefüggés fedezhető fel a csecsemőkorban hallott

19 LEWIS, Oscar: *Sanchez gyermekei*, ford. BARTOS Tibor, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1966.

20 HUSZÁR Ákos: Osztályszerkezet és jövedelemeloszlás Magyarországon 1982 és 2019 között, in KOLOSI – SZELÉNYI – TÓTH: i. m., 159–173.

21 A munkaszegénység a szegénység egyik háztartás szintű komponense, amely a nagyon alacsony munkaintenzitás mutatója. A munkaintenzitás a 18 és 59 éves háztartástagok munkával töltött idejét jelenti. Azok a háztartások tartoznak a nagyon alacsony munkaintenzitásúak (azaz a munkaszegénység által érintettek) közé, amelyekben a munkaképes korú tagok lehetséges munkaidejüknek kevesebb mint 20%-át töltötték munkával az adatgyűjtést megelőző évben.

22 BERNSTEIN, B.: Linguistic Codes, Hesitation Phenomena and Intelligence, *Language and Speech*, 5. évfolyam, 1962/1, 31–46.; Uő.: *Class, Codes and Control*, Volume 3, *Towards a Theory of Educational Transmissions*, London – New York, Routledge – Kegan Paul, 1977.

beszéd minősége és az agy beszédközpontjának szerkezeti felépítése, vagyis fejlettsége között. Kiderült, hogy a neurális kapcsolatokban kulcsszerepet betöltő, az ingerület átviteli hatékonyságot biztosító mielin nevű fehérje aránya a nyelvi kommunikációért felelős régiókban szignifikánsan nagyobb azoknál, akik társaiknál több értelmes szót hallottak a mindennapokban.²³

A szegénység kultúrájának hatása az egyéni viselkedésre

Lewis nyomdokain járva Ladányi János és Szelényi Iván rámutatott arra, hogy a szegénység kultúrája nem egyezik a köznyelvi „kulturátlanság” fogalmával, hanem egy másfajta kultúrát jelent.²⁴ Az evolúcióbiológusokkal összhangban – akik a kultúrát a jelenleg ismert legmagasabb fokú alkalmazkodási rendszerként ismerik el, amelyik az egyed és a faj túlélést változó körülmények között optimalizálja²⁵ –, bár tőlük függetlenül megfogalmazzák, miszerint „a szegények legszegényebbjei is adekvát kulturális válaszokat alakítanak ki életkörülményeikre. Ezek a válaszok azonban nem alkotnak egységes rendszert. Nincsen egységes szegénykultúra – a szegénységnek kultúrái vannak. Ráadásul ezen kultúrák egyike sem tekinthető alapvetően etnikus kultúrának.”²⁶ A szegénység kultúrájaként számontartott jellegzetes attitűdöket (többek között jelenorientáció, fatalizmus, bizalmatlanság, impulzivitás) tekinthetjük a habitusban rögzült tartós beállítódásoknak.²⁷

Az alkalmazkodás folyamata során beállítódásokban rögzült, tartós észlelési mintázatok és viselkedés készletek alakulnak ki. Így kapcsolódik össze a környezet és az abban élő ember. A megszokottól – társadalmilag elvárttól – radikálisan különböző környezet radikálisan más – társadalmilag elutasított – beállítódásokat és viselkedéseket jutalmaz a boldogulás esélyével.

Tekintsük át a szegénység kultúrájának három legnagyobb dimenzióját.

Az idő. A szegénység kultúráját Lewis az „itt és most” kultúrájaként írja le, melyet a beszűkült időhorizont, valamint a jelenorientáció határoz meg.²⁸ Csak az valós, ami most van, a jövő ígérete nem válik valóra. A szélsőségesen erőforráshiányos rendszerben egy családfenntartó valamit meg tud ragadni, haza tud vinni, akkor az most van. Hogy holnap lesz-e, az oly mértékig bizonytalan (és annyi csalódás kapcsolódik az efféle ígéretekhez), hogy azzal jobb nem is törődni. Az idő érzete szorosan kapcsolódik a várakozás élményéhez – és ha nem éri meg várni, akkor az azonnal kirobbanó cselekvés a jellemző,

23 FIBLA, Laia – FORBES, Samuel H. – MCCARTHY, Jordan – MEE, Kate – MAGNOTTA, Vincent – DEONI, Sean – CAMERON, Donnie – SPENCER, John P.: Language exposure and brain myelination in early development, *Journal of Neuroscience*, 43. évfolyam, 2023/23, 4279–4290.

24 LADÁNYI JÁNOS – SZELÉNYI IVÁN: *A kirekesztettség változó formái*, Budapest, Napvilág Kiadó, 2004.

25 BEREZKZEI Tamás: *Evolúciós pszichológia*, Budapest, Osiris Könyvkiadó, 2003.

26 LADÁNYI – SZELÉNYI: i. m., 24.

27 ZSINKA Flóra: A szegénység csapdái – időperspektíva és térhasználat mélyszegénységben élő nők habitusában, *Tér és Társadalom*, 37. évfolyam, 2023/2, 36–61.

28 LEWIS: i. m., 11.

és ehhez kapcsolódóan az érzelmi impulzivitás lesz a meghatározó. A várakozás egy formája a várakoztatás, amikor egy hatalmas szereplőtől függ a történések bekövetkezése – márpedig a nyomorban a hatalmasnak való kiszolgáltatottság végzetes (lásd a szabályokra vonatkozó részt), ezért ahol csak lehet, megtörik a várakoztatást (nyíltan lázadva, vagy a helyzetből kilépve). A nyomorban már a holnap sem tervezhető biztonsággal, hát még a távoli jövő. A jövő tervezése ebben a helyzetben csonka, eltorzult (alaptalan álmodozás többnyire, amelynek nincs motiváló ereje sem), és ennek kifejeződése a korai iskolaelhagyás, a fiatalok terhesége, a pályaorientáltság hiánya, de hiányzik azoknak a lépéseknek az egymásutánisága is – sőt, egyenesen a szerialitás képességének fejletlenségéről, akár hiányáról beszélhetünk –, amelyek révén a nyomorból való kitörés megvalósulhatna. Mindezeknek korai jelei már a csecsemőknél megfigyelhetők, az idegrendszeri éretlenséggel összefüggésben (figyelemzavar, a szerialitás problémái).

A tér. Lewis szerint a tágabb térbeli perspektíva hiánya határozza meg a szegénység kultúráját. A tér a birtoklás, a használat és a tapasztalat révén lesz helyé, amely értéket jelent az egyén számára: a saját tér felett hatalmat akar gyakorolni, például távol tartani onnan a nemkívánatos dolgokat és személyeket.²⁹ A nyomor kettős térjellegét mutat: egyfelől a hely, ahol a családok élnek, nem tekinthető igazán a birtokuknak – sok esetben jogilag sem³⁰ –, nem rendelkeznek felette, nem tudják kontrollálni, uralni azt, ami ezeken a helyeken történik. Ennek a helynek a *külső-belső határai* transzparenssek – átláthatók és átjárhatók –, aki oda be akar lépni, azt csak agresszióval lehet távol tartani, de az ellenagresszió olykor erősebb (helyi kriminális elemek), vagy az állam biztosít számukra hatalmat (hivatalok és közszolgáltatók képviselői, szociális munkások, védőnők). Erről a helyről bárki bármit elvihet: a vacsorát az asztalról, a villanyórát a dobozból, a fiatal lányt a szobából (jobb esetben hatóság nevelőszülőhöz, rosszabb esetben strici az utcára, bár az érintettek számára nem ennyire egyértelmű a moralitása annak, hogy melyik a jobb/rosszabb eset). A szegregátum egészének *külső határai* ugyancsak szűkek és átjárhatatlanok, nem csupán a kitörés szimbolikus gátjai, hanem sokszor egészen konkrétan azt jelentik, hogy a mélyszegény családok tagjai sosem hagyták még el a falut. De aki el is hagyja (munkavállalás, hivatali ügyintézés, egészségügyi ellátás igénybevétele, nagybevásárlás), az is nagyon nehezen boldogul „odakint”, kiszolgáltatottsága, függősége erősödik, sikere-sikertelensége sok esetben nem saját erőfeszítésein, hanem mások jó- vagy rosszindulatán múlik.

A szabályok. Az idő és a tér sajátosságai, kiegészülve az erőforrások szélsőséges hiányával, lerombolja a szabálytudatot. A szabályok olyan viselkedési előírások, amelyeket – ha bízunk abban, hogy a többség betartja, a szabályszegő kisebbség pedig büntethető, ezáltal a szabályszegési hajlandóság csökkenthető – a magasabb minőségű boldogulás

29 ZSINKA: i. m.

30 A gettósodó települések és településrészek esetén általános, hogy a lakások tulajdona nem egyértelműen a benne lakóké, vagy ez a tulajdonlás legális vagy illegális eszközökkel megtámadható. Tisztázatlan tulajdonviszonyok (a hagyatékolások többszörös elmaradása miatt nem ritkán akár ötvennél is több résztulajdonos-örökös), „kockás papíron” kötött zsebszerződések, uszorbérlés, szívességi lakáshasználat, önkényes lakásfoglalás stb.

érdekében alkotnak a közösségek. De ahhoz, hogy hihető legyen a tétel, miszerint a szabály segít abban, hogy az egyénnek jobb legyen, érzékelní kell az időt, biztonságban kell éreznie magát a térben, szükséges, hogy legyenek térbeli és jövőbeli perspektívák, amelyekben ez a „jóság” ki tud bontakozni. Csakhogy az erőforrásokért versengő, impulzív és agresszív közösségben a szabályok betartása nem jár előnyökkel, hanem azonnali és fájdalmas hátrányokat okoz. A nyomorban ideig-óráig fent lehet tartani olyan mikro-környezeteket, ahol a szabályok működnek (az óvoda és az iskola a két legtipikusabb mikro-környezet), de a falak közül kilépve a gyerekek ismét a dzsungel törvényei közt találják magukat, és ha érvényesülni akarnak, villámgyorsan le kell vedleni magukról az intézményes szocializációt. Ahogyan a nyomor fokról fokra elnyeli az egész falut, úgy ezek a mikro-környezetek is áldozatul esnek, és az óvoda-iskola tereiben a gettó kultúrája megtöri a pedagógiai kultúrát. Ez a kultúráváltás nem azonos az anómiával,³¹ de hatását tekintve nagyon hasonlít rá: a közösséget összekötő kötelékek felbomlanak, és ebben az instabil, konfliktusokkal teli közegben az új normák és értékek az agresszió, a nyers erő és a gátlástalan érdekérvényesítés keretrendszerét adják, és ez igen nagy arányban termeli ki a gettó hatalmi viszonyainak kiszolgáltatottakat, az alárendeltek, tehetetleneket. A nagyon látványos impulzivitás, rendszertelenség és – sok esetben pusztán énvédő, megelőző csapásként alkalmazott – agresszió legtöbbször elfedi a szabályok hiányának finomabb, de talán mélyebben ható következményét: az ok és okozat összefüggéseinek zavarát, amely meggátolja a legalapvetőbb szociális tanulási folyamatokat is.

A három nagy dimenzió túl egyéb sajátosságok is feltárhatók. Ladányi és Szelényi a csenyétei cigánység körében végzett megfigyelésük alapján három, a szegénységből való kitörést gátló szubkulturális jellegzetességet emelnek ki: a már tárgyalt beszűkült időhorizont mellett a tekintélyek hiányát és a szélsőséges egyenlősít.³² Ez utóbbi igen hatékony gátja a kilépésnek, hiszen azt takarja, hogy a szegénység kultúráján osztozók nem fogadják el, hogy több munkáért jobb jövedelem jár, és ez egyfelől az irigységen, vádaskodáson, követelőzésen keresztül nyomást helyez azokra, akiknek jobban megy, másfelől arra inspirálja a közösség tagjait, hogy ne dolgozzanak többet, mint mások.³³ Ez pedig már nem csak a jövedelemszerző munkára, hanem a háztartásra, kerthasználatra is vonatkozik, amely így hathatósan alakítja a szegregátumok környezeti képét. A leromlott lakókörnyezet gyorsan elveszti piaci értékét, így azok a családok, amelyek valamilyen módon elindulnak a kiemelkedés útján, a településről nem tudnak kitörni, mert értéktelen otthonukat nem tudják eladni, a jövedelmük pedig ahhoz kevés, hogy abból vásároljanak máshol, jobb környezetben lakást,³⁴ ez pedig újra és újra lebontja

31 DURKHEIM, Émile: *Az öngyilkosság. Szociológiai tanulmány*, ford. JÓZSA Péter, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967.

32 LADÁNYI – SZELÉNYI: i. m.

33 A közfoglalkoztatás tipikus csapdahelyzete ez: ha az együtt dolgozó közfoglalkoztatottak azt látják, hogy napi néhány gereblyevonással meg lehet kapni a jövedelmet, ami neki jár, akkor senki sem motivált arra, hogy ugyanazért a jövedelemért nagyobb erőfeszítést tegyen.

34 A falusi CSOK ezt a képletet időlegesen fellazította, több családnak biztosítva a kitörés lehetőségét. A piac azonban villámgyorsan lekövette megjelenő keresletet, és az árak elnyelték az állami támogatás teljes összegét. Egyéb visszasságok is rontják a CSOK bevalását: a vállalkozói réteg ügyeske-

a viszonylagos kiemelkedés eredményeit. Emiatt könnyebben terjedhet az a modell, amely szerint az jár jobban, aki a megszerzett többletjövödelmet, javakat – akár néhány ezer forintot is – uzsoraként forgatja vissza a közösségbe, mert annak eredménye, ha a család kellő erővel képes védelmezni „üzleti érdekességét”, látványosabb, mint a kitörésre tett próbálkozások eredménye.³⁵ Ez lehet klasszikus (kamatos pénz) vagy legális formákat utánzó (boltoztatás, a már említett taxiztatás, lakhatásra alig alkalmas ingatlanok bérbeadása), de a piaconál lényegesen magasabb árat követelő, és a tartozást fenyegetéssel, erőszakkal behajtó formájú.

A szociális munka lehetőségei

Ladányi és Szelényi sok terepen dolgozó szociális munkás, projekteket megvalósító értelmiségi élményét önti szavakba, amikor leírja, ahogy a jó szándékú, kívülről érkező kísérletek sorra vallanak kudarcot a közösség sorsának jobbra fordításáért. A kudarc következményeként jobbító programjukat feladják, és elmennek, vagy maradnak, és igazodnak a helyi körülményekhez, asszimilálódnak a szegénység kultúrájába.³⁶ A gettó éppen olyan masszív konstrukció, mint amilyen erőteljesek az azt létrehozó társadalmi-gazdasági-politikai folyamatok.

Feltehetően a mélyszegénység egyes felületeivel érintkező szociális munkásokban időről időre megfogalmazódik a kérdés, hogy merre vezetnek az erőfeszítéseik, munkájuk eredményeként látható-e bármiféle változás, javulás. A fentebb tárgyalt folyamatok lehengerlő erejű következményeire vajon hogyan tud reagálni, illetve kellően kompetens-e abban, hogy beavatkozzon, folyamatokat és változásokat támogasson?

Mivel a probléma létrejötté is komplex mechanizmusokon keresztül zajlik, ami David Piachaud és Holly Sutherland szerint jól lokalizálható bizonyos típusú lakókörnyezetekre, szomszédságokra, a marginalizálódott közösségek felzárkózásában is fontos szerepe van a komplexitásnak.³⁷ Jó eséllyel bízhatunk egy összetett, a helyzet több pontját célzó beavatkozásokban, a célcsoport erőforrásait kiegészítő, a meglévő életstratégiákat vitalizáló eszközökben és a mindezt összefogó, settlement típusú szociális munkában.

Az egymástól független felismerések arra mutatnak rá, hogy a közösségi cselekvések támogató hatással lehetnek az infrastruktúrára. A kis közösségi csoportok nem képesek önmagukban harcolni a szegénység, a polarizáció és az elnéptelenedés kirekesztő hatásaival szemben, viszont működőképesebbé tehető a formális infrastruktú-

dései miatt a CSOK-os házak minősége kérdéses, valamint a beköltöző családok nem biztos, hogy képesek voltak arra a magasabb minőségű és színvonalú életvitelre, amelyet az új környezet elvárt. A beköltözők az elutasítással és ellenségeskedéssel, a szomszédság pedig azzal szembesült, hogy a beköltözők nem tudták (vagy nem elég gyorsan) levetkőzni magukról a nyomor kultúrájának elemeit.

35 HÜSE Lajos – SZOBOSZLAI Katalin – FÁBIÁN Gergely: *A semmi ágán...* – Hátrányos helyzetű csoportok sérelmére elkövetett cselekmények kutatása, Nyíregyháza, Periféria Egyesület, 2006.

36 LADÁNYI – SZELÉNYI: i. m.

37 PIACHAUD, David – SUTHERLAND, Holly: Child Poverty in Britain and the New Labour Government, *Journal of Social Policy*, 30. évfolyam, 2001/1, 95–118.

ra a szolgáltatások és a lakosság közötti közvetítéssel, kiegészítő szolgáltatások közvetlen biztosításával, valamint a közösséget körülvevő szociális szervezetek és hálózatok erősítésével. Mindennek ki kell egészülnie a közösen elfogadott, konszenzusos értékek és normák rendszerével.

A hátrányt szenvedő települések lakossága körében végzett szociális munka nem irányulhat kizárólag a szegénység és munkanélküliség megszüntetésére. Ennél jóval árnyaltabb a kép. Az a helyzet, amelyen változtatni akarunk, jócskán túlmutat a javak birtoklásán vagy a fogyasztásban kifejezhető életszínvonalon. Lányi András így fogalmazza meg, miről van szó: „az embernek alapvetően [...] arra van szüksége, hogy (1) a társai megértsék, elismerjék, tekintettel legyenek rá, és segítsék, mert ebben az esetben (2) biztonságban érezheti magát, és szabadon bontakoztathatja ki képességeit, (3) következőképpen hozzájut a társadalmi környezetében megfelelőnek tartott élelemhez, hajlékhoz, munkához, családi kapcsolatokhoz, és ezért (4) valószínűleg tovább fog élni, és jobb egészségnek fog örüdeni, mint az, akinek ezeket nélkülöznie kell”.³⁸ Számomra ennek a gondolatnak a megértése az a pont, ahonnan a folyamat kiindul.

Természetesen nem lehet a teljes szociális munkát leredukálni kizárólag a Lányi által említett négy elemre, de a szociális munka igenis gazdagodhat ezzel a filozófiai megközelítéssel. Alább megkísérlem áttekinteni azokat a lépéseket, amelyek, ha nem is szigorúan, de logikusan mégiscsak egymás utáni szakaszokban bonthatók ki. A közösségi cselekvés és a családi-egyéni szintű szociális munka az adott szint működésmódjához igazodva némileg eltérő elemekből épül fel, de ha jobban megnézzük, látjuk, hogy a szisztéma hasonló. Elérés és megértés, elismerés és értékelés, tervezés és kötődés, cselekvés és az eredmények fókuszba helyezése.

Közösségi szinten:

1. A közösség működésének megértése, a szükségletek, hiányok és a (feltehetően roncsolt) erőforrások feltárása;
2. A közösség értékeinek – az értékek maradványainak vagy az értékek megőrzésére tett erőfeszítéseknek – elismerése, értékelése;
3. Szövetségesek – együttműködő partnerek – és potenciális többségi és kisebbségi ellenérdekeltek feltárása, szempontjaik megértése;
4. Stratégiai (hosszú távú) tervezés a közösségi működés egyes dimenzióira vonatkozóan (pl. szolgáltatások elérhetőségének javítása, koragyermek-kori fejlődés támogatása, oktatási eredményesség javítása, továbbá a lakhatás, munkaerőpiac, családok funkcionalitása, devianciák stb. területei);
5. Az egyes tevékenységek összehangolása, az elszigetelődés (beleértve a projektek lehatárolási szükségletéből fakadó elszigetelődést is) leküzdése;
6. Források folyamatok felkutatása, vitalizálása (nem csak anyagi erőforrások!);
7. Az eredmények közösségi ünneplése.

38 LÁNYI András: A szegénység ökológiája, *Máltai Tanulmányok*, 2. évfolyam, 2020/1, 1–12, 3.

Családi és egyéni szinten:

1. Elérő munka
2. Probléma- és erőforrás-feltárás
3. Megértés és elismerés
4. Célok tisztázása
5. Bizalom (és biztonság) megépítése
6. Támogatás, összekötés a (külső és belső) erőforrásokkal, együttműködés az akadályok leküzdésében
7. Eredmények elismerése, elért célok tudatosítása

Az egyes szakaszoknak saját módszertana van, sőt, egymás mellett létező módszertanai és megközelítései, amelyek még nagy vonalakban sem bonthatók ki egy rövid tanulmányban. Az eszközök és eljárások, a sikerek és tanulságos kudarcok tapasztalatai, a jó gyakorlatok több kötetet is megtölthetnének.

Általánosságban viszont elmondható, hogy a jól működő segítő kapcsolat néhány alapvető jellemzővel bír, amelyek egyben megmutatják a szociális munkás számára, hogy mely területeken kell megvizsgálnia saját gyakorlatát, miben szükséges fejlődnie.

- » **Fejlett kommunikáció.** A felnőtt–felnőtt kapcsolat és a bizalmi viszony kialakításához olyan kommunikációs eszköztárra és készségekre van szükség, amely hiteles, kerüli a közléssorompókat, fejlett a hallgató/fogadó szerepében, bátorítja a közlést stb. A segítő szakembernek folytonosan fejlődnie kell a kommunikáció gyakorlatában – és az elméletében is, mert elmélet nélkül félresiklik a gyakorlat.
- » **A másik felnövésének támogatása.** Részben a képesség tevés (empowerment) eszközeit sorolom ide, de egy kicsit nagyobb keretben gondolkodom, amikor a felnövekvés támogatásáról írok. Egy kollégám így jellemzi: „hátratett kézzel segítség”. Eljön az a pont, amikor a kicsi babának már nem adjuk oda a színes labdát, hanem hagyjuk, hogy képességeit kibontakoztatva elmásson érte – felnőttként a biztonságos terepről gondoskodunk, ahol ezt megteheti, biztatunk, drukkolunk, és végül együtt örülünk a sikernek. Ez a színes labda egyszerű, de kiváló szimbóluma annak a váltásnak, amelyért együtt dolgozunk: egyszerre célja és jutalma a saját erőfeszítéseknek, amelytől nem fosztjuk meg a másikat azzal, hogy „odaadjuk”, szükségtelenné téve mindazt, amire egyébként már képes.
- » **Resztoratív szemlélet.** A települési szintű depriváció súlyosan roncolja a helyi társadalom szerkezetét, és a benne élők is különböző mértékben sérülnek. E sérülések nem kis részben a helyi szereplők diszfunkcionalitásából, rossz működéseiből fakadnak, amelyek többnyire adaptívak, azaz azért alakultak ki, mert igazodnak a roncsolt környezethez – ráadásul adaptivitásuk miatt rendkívül nehéz megváltoztatni őket. A rezstoratív szemlélet és módszerek ebben a működésmódban tudnak olyan változást indukálni, amely visszahat magára a roncsolt-roncsoló közegre, ezáltal támogatja az új működések, normák és értékek kialakulását.

- » **Szupervízió.** Ez a negyedik terület többek között abban támogatja a szakembert, hogy az előző három területen tükröt tart elé, és szakértő társat kínál az elakadások meghaladására.

Természetesen a képlet sosem ilyen egyszerű, az általában nem úgy van, hogy egy szakmai elakadás a szakembert azonnal a fejlődés útjára tereli. Számos tényező tud gondoskodni arról, hogy a folyamat zsákutcába kerüljön, kezdve a szakember pszichés elhárító mechanizmusaitól³⁹ az olyan belső tényezőkön át, mint az előítéletesség, a félelem és szorongás, de számolni kell a munkaszervezeti kultúra gátló hatásával (projektnyomás, túlterhelés, bürokratizálódás, a vezetők és fenntartók kilensekétől eltérő érdekei) vagy a helyi társadalom részéről kifejtett, különböző előjelű nyomásokkal is („ezeknek miért segít?”, „ments meg engem, szerencsétlent”, „működj úgy, ahogy én akarom”). Mindezen túl sosem szabad elfeledkezni arról az iszonyú társadalmi-gazdasági erőről, amely a települési szintű szegregációt Magyarország nem elhanyagolható területein kialakította; és amely ugyanilyen erővel hat a segítő magán- és szakmai életében is.

A szociális munka ökológiai megközelítése

A fentiek után talán nem lesz meglepő, ha végezetül bevallom, a különböző szociálistmunka-felfogások közül személy szerint én egy ökológiai és evolúciós pszichológiai nézőponttal ötvözött alapokra építem fel a megértési és beavatkozási stratégiámat. Ennek az alapja az, hogy például a konkrét kérdésben (gyermek veszélyeztetettsége) nem a statisztikai kategóriák alapján próbálok feltárni a helyzetet és a mögöttes hatásmechanizmusokat (azaz nem azt vizsgálom, hogy a KSH OSAP adatgyűjtése milyen kategóriákat ajánl fel a terepen dolgozó szakembereknek ahhoz, hogy szortírozzák és regisztrálják az általuk kezelt ügyeket, mint a „tanulási kötelezettség elmulasztása” vagy a „gyermekkel szembeni rossz bánásmód”). Ehelyett (vagy inkább ezen túl) a környezet sajátosságait vizsgálom, valamint azt, hogy az egyének, családok és közösségek miképpen adaptálódnak annak érdekében, hogy maximalizálják az ezen körülmények között általuk elérhető hasznokat.

Az adaptáció a fajok alapvető képessége a túlélésre és a szaporodásra, és ez a képesség megváltozott formában, de minden szerveződési szinten (biokémiai, hormonális, neurális, kulturális) erőteljesen hat. Más szóval: a speciális környezetek speciális attitűdöket, életkészséget, viselkedéskészletet hoznak létre az egyénben, ez kulturálisan rögzül mint az adott környezetben való siker és boldogulás záloga, így emelkedik a közösség szintjére, ahol már nemcsak az adaptáció, de az utánzásos tanulás és a nevelés is támogatja a mintázat továbbörökítését. Ez visszahat az adott speciális környezetre, megerősítve annak vonásait. Konkrétabban, a településrésze, településre, kistérségre kiterjedt, összpontosult nyomor létrehoz egy speciális környezetet, a nyomor miliójéhez az egyének adaptálódnak (a sikert növelő vagy a kockázatot minimalizáló attitűdöt alakítanak ki, az itt elérhető javak megszerzését szolgáló különféle stratégiákat alkotnak, és ehhez

39 FREUD, Anna: *Az én és az elhárító mechanizmusok*, ford. HORGÁSZ Csaba, Budapest, Animula Kiadó, 1994.

eszközt választanak), de ezek nem illeszkednek a másfajta környezethez (pl. a középosztály társadalmi-gazdasági közege által kialakított környezettípusok), így egyszerre gátolják a nyomorból való kiemelkedést, és vezetnek elutasítottsághoz, marginalizáláshoz, kirekesztéshez, hiszen a nyomor adaptív viselkedéseinek többsége normasértő a többségi társadalmi normák felől nézve.

Számomra nyilvánvaló, hogy egy olyan veszélyeztető tényező, mint az iskolai hiányzás (vagy annak minősített kategóriája, az 50 órát meghaladó igazolatlan hiányzás) értelemszerűen nem orvosolható a szülők fenyegetésével, büntetésével (pl. családi pótlék megvonása), nem kezelhető rábeszéléssel, nem lehet hatni a viselkedésre azzal, hogy a tanulás fontosságáról beszélünk, hiszen a hiányzások elterjedtségéből és mértékéből világosan látszik, hogy nem az egyének sokaságának felelőtlensége, mulasztása és nemtörődömsége áll a háttérben, hanem egy adaptív folyamat, amely egyszerre reagál a szegregátumi környezetre, valamint a szegregált iskola környezetére. A szülők és gyerekek csak az ezen környezetben releváns életesélyeiket maximalizálják, amikor nem fektetnek energiát a taníttatásba, tanulásba. A környezetük azt tanítja lehangoló erővel, hogy az iskolarendszerű tanulásra fordított idő és energia elpocsékolódik (a pocséklás megelőzése elterjedt haszonmaximalizálási eszköz), a jobb tanulók sem boldogulnak jobban, a bukott tanuló is el tud menni napszámba. Sőt, aki az iskolakerülés során bizonyos irányban fejleszti képességeit, akkor később nem relatív, hanem abszolút jólétet tud biztosítani önmagának és családjának olyan alternatív megélhetési formák révén, mint a vagyoni elleni bűncselekmények, a drogkereskedelem, az uzsora vagy a futtatás. Ez az alternatív „gazdasági ágazat” a nyílt munkaerőpiachoz hasonlóan kínál differenciált pozíciókat, amelyben a „munkavállalók” képességeik és kapcsolataik alapján válogathatnak (terítő, behajtó, ká pó, sofőr). Sőt, egyre több településen alakul ebben az alvilági karrierben olyan erős helyi elit, amelyik számottevő politikai befolyásra tesz szert, azaz nem csak gazdasági, de társadalmi értelemben is vetekszik az általuk elérhető siker a többségi társadalom által kívánatosnak tartott karrierutakon elérhető sikerrel. A kétféle siker közötti alapvető különbség a mi szempontunkból nem az, hogy az egyik bűncselekmény révén jött létre, a másik meg nem, hanem az, hogy az egyik jól látható a szegregátumban felcseperedő gyermekek számára, a másik meg nem, az egyik karnyújtásnyira van tőlük, a másik elérhetetlennek tűnő távolságban.

Ebből – az egyszerűség kedvéért hadd nevezem a szociális munka ökológiai szemléletének – fakadóan én olyan tevékenységet tartok szakmai szempontból érvényesnek, amely vagy **a**) a környezetet alakítja át, vagy **b**) az adaptációs folyamatba avatkozik be, vagy **c**) elérhetővé és megtapasztalhatóvá tesz más minőségű környezetet, ugyanis kizárólag ez a három teszi lehetővé, hogy az adaptáció során más attitűdök és életstratégiák rögzüljenek és örökítődjenek tovább. Meglátásom szerint a szociális munka, pedagógia, pszichológia stb. egyéb eszközei kizárólag ebben a keretben képesek hatni (amikor hatáson nem azt értjük, hogy „ha legalább egy ember életét megváltoztattuk, akkor már volt értelme”).

Jól alkalmazott segítő beszélgetéssel meg lehet értetni szinte bárkivel, hogy a tanulás fontos. Resztoratív technikákkal fel lehet dolgozni az iskolai sikerességet akadályozó

normasértéseket, de még az intézményi veszélyeztetés jelentős részét is. Alapszinten alkalmazott érzelmi kommunikációval fel lehet kelteni a tanulás iránti vágyat. Mindez azonban mit sem ér, ha a beszélgetésből az ügyfél a nyomor mindent átítató közegébe lép ki, és az adaptáció evolúciós kényszere felülírja a megértését, a helyreállított igazságát és legfőképpen a vágyait.

ABSTRACT

How can social work respond to the consequences of settlement-level-deprivation?

Deprivation is the state of being deprived of the material and symbolic goods provided to the majority of society. The wider imbalance of society, combined with the characteristics of geography, creates a new dimension, deprivation at the settlement level. Settlements that break out of the social-economic-cultural web, regardless of the status and skills of the families living there, worsen the chances of success and make it difficult to solve life situations and crises. Aggregated poverty at the settlement level creates a self-reinforcing cycle of negative effects. Poverty creates a specific system of values and behaviors. Life skills adapted to the cultural conditions of poverty provide individuals and families with adaptation to the conditions of poverty, daily survival, and even offer a kind of happiness. At the same time, this culture prevents those affected from getting out of poverty if conditions improve. In addition to describing the phenomenon, the study attempts to set up a framework for social work and to consider the elements that are essential for complex answers. It presents the steps necessary for change at the community and individual level, as well as the four basic characteristics of a well-functioning helping relationship. These show the social worker in which areas he must examine his own practice and in which he needs to improve.

Keywords: territorial deprivation, culture of poverty, ecological approach of social work

Hogyan reagálhat a szociális munka a települési szintű depriváció következményeire?

A nélkülözés a társadalom többsége számára biztosított anyagi és szimbolikus javaktól való megfosztottság állapota. A társadalom szélesebb körű kiegyensúlyozatlansága a földrajz sajátosságaival párosulva új dimenziót, a települési szintű deprivációt teremt meg. A társadalmi-gazdasági-kulturális hálóból kiilleszkedő települések körülményei, függetlenül az ott élő családok státuszától, képességeitől rontják a siker esélyeit, megnehezítik az élethelyzetek, krízishelyzetek megoldását. Így a települési szintű aggregált szegénység a negatív hatások önerősítő körforgását hozza létre, sajátos érték- és magatartásrendszer keretében. A szegénység kulturális körülményeihez igazodó életkézségek

az ehhez a környezethez való alkalmazkodást, a napi túlélést, sőt egyfajta boldogságot is kínálnak az egyéneknek és a családoknak. Ugyanakkor ez a kultúra megakadályozza, hogy az érintettek kikerüljenek a szegénységből, ha a körülmények javulnak. A tanulmány a jelenség leírása mellett megkísérli felállítani a szociális munka kereteit, és figyelembe veszi azokat az elemeket, amelyek a komplex válaszokhoz elengedhetetlenek. Bemutatja a változáshoz szükséges lépéseket közösségi és egyéni szinten, valamint a jól működő segítő kapcsolat négy alapvető jellemzőjét. Ezek összességében rámutathatnak, hogy a szociális munkás mely területeken vizsgálja meg saját gyakorlatát, illetve mely területeken érdemes fejlődnie.

Kulcsszavak: területi depriváció, szegénység kultúrája, a szociális munka ökológiai megközelítése